

ЛІНГВІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ

Алла Лучик,

к. ф. н., докторант Українського мовно-інформаційного фонду
НАН України

Відображення еквівалентів слова в базових словниках української мови

Простежено особливості укладання словників будь-якої мови, в тому числі бібліотекознавчих, книгознавчих, з інформатики тощо, пов'язане з накопиченням наукових теоретичних відомостей про її структуру, семантичні та інші властивості. На підставі вивчення розвитку лінгвістичної думки автор аналізує процес лексикографічної практики, яка відображає специфіку тієї чи іншої мови.

Укладання словників будь-якої мови, в тому числі бібліотекознавчих і книгознавчих, залежить від накопичення наукових теоретичних відомостей про її структурні, семантичні та ін. особливості. Чим далі розвивається лінгвістична думка, тим глибше лексикографічна практика відображає специфіку тієї чи іншої мови.

У творенні сучасних словників однією з найважливіших залишається проблема визначення слова і його меж. Невирішеність цього питання пов'язана з кореляцією мовних явищ, які приводять до появи численних перехідних випадків, що за певними критеріями можуть бути віднесені до тих чи інших мовних одиниць. Це стосується і питань щодо визначення меж слова, коли за одними критеріями мовна одиниця може кваліфікуватися як слово, за іншими — як словосполучення, фразеологізм або морфема. З цим явищем стикалися дослідники практично кожної мови, визнаючи, що саме такі елементи мови є показниками її розвитку.

Так, у «Тезах Празького лінгвістичного гуртка» наголошувалося: «І синхронічний опис не може повністю виключати поняття еволюції, бо навіть у секторі мови, котра розглядається синхронічно, завжди наявна свідомість того, що існуюча стадія змінюється стадією, що перебуває у процесі формування» [1]. Ці мовні особливості відрізняють її від інших знакових систем, бо вона, «на відміну від інших знакових систем, є самонароджувальним організмом, який із себе самого утворює свою нову структуру. На кожен епоху її існування в ній виникає безліч утворень, що

не підпадають ні під які з її структурних категорій» [2]. Такі мовні явища мали б стати предметом пильної уваги дослідників. «Головні намагання лінгвістів спрямовані на вияв подібних категорій, їх визначення і побудову правил, які встановлюють належність мовних одиниць до тих чи інших категорій. З цього погляду свідомість усієї діяльності лінгвіста нерідко залежить від того, чи існують межі між категоріями», — визнає американський лінгвіст У. Лабов [3].

Учені відводять належне місце перехідним явищам в ієрархічній структурі мови. Про те, що не всі мовні одиниці можна ввести в рамки її традиційно пропонованих рівнів, йшлося в працях В. Н. Ярцевої, яка констатувала: «Швидше можна уявити собі систему мови у вигляді замкнутого ланцюга, де суміжні кільця зчеплені одне з одним, частково володіють загальними елементами, що входять за одними ознаками в одне коло, за іншими — в інше, сусіднє».

Дедалі частіше вчені схильні виділяти й вивчати проміжні рівні структури мови. Так, Н. О. Слюсарєва з цього приводу зауважує: «В ієрархії рівнів наявні проміжні рівні між парами: фонологічний і морфологічний, з одного боку, та лексичний і синтаксичний, — з іншого. Логічно можна припустити, що і поміж морфологічним та лексичним теж має перебувати ще один прошарок». І далі: «Службові слова та допоміжні дієслова, відносні слова, прийменники, сполучники, артиклі, частки настільки різко протиставляються іншим одиницям, що мають бути відокремлені в самостійний, проміжний рівень, який перебуває між морфологічним і лексичним» [5].

Такий логічний підсумок роблять учені, котрі вивчають мови різних народів світу. «На матеріалі різних мов, — відзначає В. Б. Касевич, — можна прийти до висновку, що «простір» між морфемою та реченням стратифіковано дрібніше, ніж пропонується» [6]. Додамо, місце еквіва-

© Лучик А. А., Київ, 2000

лентів слів – саме на проміжному рівні мови – перебуває між морфологічним та лексичним. Дослідження проміжних рівнів – складна й об'ємна робота. З цього приводу відомий мовознавець Х. Касарес, вивчаючи *речення* – сукупності двох або більше слів, що мають незмінний порядок компонентів і їхню семантичну єдність та характеризуються невизначеністю своєї належності до певних стратумів системи мови, наголошував: «Щоб спробувати зробити дослідження, необхідно було б написати цілу граматику речень» [7].

Але до нашого часу це питання належно не стояло на порядку денному. У русистиці, наприклад, теоретичні дослідження перехідних мовних елементів, що перебувають на межі слова й неслова, дали змогу створити «Словарь эквивалентов слова», який, безперечно, буде суттєвою допомогою в укладанні базових словників російської мови. Під еквівалентами слова тут маються на увазі «зв'язані сполучення, що характеризуються стійкістю, єдністю значення, у більшості випадків постійною, незмінною формою» [3]. В подальшому ці мовні одиниці (предмет нашого дослідження) називатимемо еквівалентами слів (ЕС).

Деякі російські вчені вважають вищезазначені мовні явища фразеологічними одиницями-словформами [9] або граматичними фразеологізмами [10] і пропонують при цьому включати їх до фразеологічних словників. Причому, в розробці параметрів пакета граматичної фразеології Машинного фонду російської мови вчені значно просунулися вперед стосовно пізнання цих мовних одиниць.

В українському мовознавстві спостерігається традиційний підхід до аналогічних стійких сполучень, коли лише деякі з них вносяться у фразеологічні словники, решта лишається поза їхніми, й не тільки їхніми, межами. Так, у передмові до «Фразеологічного словника української мови» автори визначають: «Не вважаються фразеологізмами і не вносяться до реєстру Словника службові частини мови – складні прийменники (у зв'язку з, за винятком, на відміну від), а також складені сполучники (через те, що; для того, щоб; в міру того, щоб і под.)» [11]. Але деякі зі сполучень, еквівалентних слову, типу *он (ось) (воно) як, хоч (там) як, а* і т. под. знайшли своє місце у цьому словнику [12]. Отже, саме службові слова практично не подані у фразеологічних словниках української мови.

У тлумачних словниках більш-менш повно висвітлено прості непохідні службові слова, але складні або складені їхні різновиди так приховано (якщо їх внесено до словника) у словникових статтях, що знайти їх інколи дуже важко. Це зрозуміло, адже на той час, коли розроблялися тлумачні словники української мови, в лекси-

кографії ще не були розроблені принципи подання службових слів у словниках, на що не раз вказували мовознавці. Так, В. В. Веселитський, проаналізувавши трактування складних прийменників і складених сполучників типу *в зависимости от, глядя на* у словниках російської мови, висловив міркування з приводу того, що вони подаються як *в зависимости, глядя*: «Але якщо саме так розглядати ці одиниці, то доведеться визнати, що це не сполучення, котрі виступають у службовій функції, а повнозначні слова, які керують іменами та прийменниками, що стоять після них (*от, на* та ін). Безумовно, якщо ми вбачаємо в деяких стійких відокремлених сполученнях службові одиниці, ми повинні розглядати їх у тому вигляді, в якому вони здатні виконувати свою з'єднувальну комунікативну функцію. В нашому прикладі це буде обов'язково «независимо от», «несмотря на», «не взирая на» і т. д.» [13].

На жаль, і в існуючих орфографічних словниках української мови належно не фіксуються і не унормовані ЕС, хоча саме орфографічні словники є найбільш об'ємними за складом. Невизначеність лексикографічного впорядкування ЕС приводить у цілому до хибного уявлення про суть мовних явищ. Тобто, ті зауваження, на які вказував ще в середині століття В. В. Веселитський, і досі не враховані.

Останнім часом у системі прийменників української мови формуються поширені структурні типи складних прийменників, які в більшості випадків є поєднанням прислівника та прийменника (-ів), іменника і прийменника (-ів). У такий спосіб сформувалися, наприклад, прийменники *віддалік від, далеко від, близько від, удовж по, разом з, незалежно від, на чолі з, під час, в обхід, в галузі, в особі, на завершення, на закінчення, у дусі, у справі, у вигляді* та ін. Варто зазначити, що жоден із цих прийменників не відбився в останньому й найповнішому «Орфографічному словнику української мови» [14]. Проте окремим елементам цих службових частин відводиться своє місце. Зокрема, слова *віддалік, удовж, разом, близько* фіксуються з позначкою *прислівник*. Це зумовлює хибні тлумачення слів у конкретних текстах.

Мовний досвід підказує, що слова *далеко від* (*Справжній десант у цей день – 6 червня 1920 року – висаджувався далеко від Хорлів, в районі села Кирилівка на Азовському морі. О. Гончар*), *близько від* (*Близько від нього сіли Микула з Вістою й дівчина. С. Склярєнко*), *віддалік від* (*Поїзд запізнився на дві години, і вони чекали віддалік від станції. М. Томчаній*), *разом з* (*Оксея стоїть біля стола разом з секретарем райкому Корнієнком і членом правління, щось говорить, сміється.*

Г. Тютюнник) та інші є прийменниками в наведених реченнях, але ж словники таких одиниць практично не фіксують. Щоправда, в науковій літературі вони досить повно кваліфікуються.

Деякі зі складених прийменників увійшли до одинадцятитомного «Словника української мови», тим паче їх варто було б включити й до орфографічного. Так, у зазначеному тлумачному словнику відображені прийменники типу *під час, в обхід, на (в, у) знак, у(в) справі*, хоча й без граматичної характеристики. Разом з тим багатьом іншим прийменниковим сполукам не знайшлося місця й у цьому словнику. Зауважимо, що саме такі та подібні до них прийменники є часто вживаними в сучасній українській мові, особливо в публіцистичних текстах. Пор.: *на чолі з (А така ситуація досить приваблива для інших колишніх республік, котрі входять до СНД і котрі, як і Україна, віддають перевагу двостороннім державним угодам – замість з'єднання в новий союз на чолі з всемогутньою Росією. З газет), в галузі (На зустрічі йшлося про перспективи ділового співробітництва між двома незалежними країнами, зокрема в галузі культури. З газет), в особі (Інше питання – це нібито намагання Заходу усунути в особі країн СНД потенційних конкурентів. З газет).*

Так само непослідовно подаються в словниках й інші ЕС. Наприклад, такі складені сполучники або їх аналоги, як *всупереч тому, що (Всупереч тому, що обіцяли синоптики, дощ ішов до самого вечора. З газет), в ім'я того, щоб (Народи з'єднують свої сили в ім'я того, щоб був мир на землі. З газет), внаслідок того, що (Посівна була своєчасно закінчена внаслідок того, що перейшли на двозмінну роботу. З газет)* не включені до жодного з відомих нам словників.

Ці негаразди науковцям негайно треба вирішувати. Необхідно: 1) виявити існуючі у мові ЕС; 2) систематизувати й дати їм відповідну кваліфікацію, в тому числі спрямовану на лексикографічну практику. Особливу увагу тут варто звернути на ЕС, які в граматичному плані є прислівниками, сполучниками, прийменниками, частками, вигуками, вставними сполученнями, стійкими зворотами мови, тобто тими мовними одиницями, які найменш повно подані в словниках. З метою виконання цих завдань бажана велика кількість матеріалів, де фіксуються вживання ЕС у різноманітних, зокрема в жанрово-стилістичному відношенні, контекстах. Такий матеріал допоможе з'ясувати особливості існування ЕС в українській мові й підведе до створення необхідної класифікації ЕС, яка б сприяла лексикографам в укладанні майбутніх словників.

Упорядкування аналогічних мовних одиниць проводять російські вчені, котрі працюють над фразеографією Машинного фонду російської мо-

ви. Класифікуючі ознаки вони розбивають на три великих класи: 1) формальні характеристики, що відображають особливості плану вираження ЕС; 2) існуюча словникова інформація, а також інформація із існуючих дослідницьких робіт; 3) семантичні характеристики [16]. Для укладання, наприклад, орфографічних словників важливо було б якомога повніше розробити перший пункт такої класифікації, котрий, можливо, включав би підпункти: 1) особливості орфографічного й пунктуаційного оформлення; 2) особливості просодії; 3) частиномовна належність ЕС; 4) склад ЕС за своєю будовою; а) кількість графічних слів, які входять до структури ЕС; б) частиномовна належність кожного з них; 5) існування чи відсутність граматичних перетворень ЕС: а) граматичних форм; б) граматичного варіювання; в) словотвірної деривації. Як нам здається, пропонуване опрацювання ЕС дасть змогу лексикографам, котрі працюють над укладанням орфографічних словників, не залишати поза межами своїх інтересів значний шар лексики української мови, яка ще й досі не описана науковцями і не висвітлена достатньо жодним з існуючих словників.

1. Тезиси Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 18.

2. Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / Под. ред. Б. А. Серебренникова. – М., 1970. – С. 172.

3. Лабов У. Структура денотативных значений // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. 14. – С. 133.

4. Ярцева В. Н. О взаимосвязи элементов языковой системы // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 233.

5. Слюсарева Н. А. О некоторых проблемах иерархической организации языка // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 271.

6. Касевич В. Б. Связанные словосочетания // Востоковедение. – № 9. – Л., 1984. – С. 56.

7. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – М., 1958. – С. 197.

8. Рогожникова Р. П. Словарь эквивалентов слова. – М., 1991. – С. 4.

9. Див., наприклад: Диброва Е. И. Параметризация фразеологических единиц-словоформ // Фразеография в Машинном фонде русского языка. – М., 1990. – С. 152–160; Борисова Е. Г., Диброва Е. И., Добровольский Д. О., Телия В. Н. Фразеологические параметры и их описание в словаре (на материале русской идиоматики) // Фразеологизм и его лексикографическая разработка: Материалы IV Междунар. симпозиума в рамках Междунар. комиссии по проблемам славянской фразеологии при Междунар. комитете славистов. – Минск, 1987. – С. 9–18.

10. Баранов А. Н. Грамматическая фразеология: возможности компьютерного анализа // Фразеогра-

фия в Машинном фонде русского языка. — М., 1990. — С. 118–134.

11. Фразеологічний словник української мови. — К., 1993. — Т. 1. — С. 4.

12. Там же. — Т. 2. — С. 978.

13. *Веселитский В. В.* Подача составных предлогов и союзов в словаре // Лексикографический сборник. — М., 1958. — Вып. 3. — С. 82–83.

14. Орфографічний словник української мови. — К., 1994. — 864 с.

15. Словник української мови: В 11 т. — К., 1970–1980.

16. *Баранов А. Н.* Грамматическая фразеология. — С. 120–121.

Другий міжнародний музикологічний конгрес «Шопен та його творчість»

Найвидатніші шопенологи з різних країн і континентів взяли участь в урочистому заході (Варшава, 10–17 жовтня 1999 р.), присвяченому 150-м роковинам від дня смерті Фредерика Шопена. Програма включала 84 доповіді, дискусії, майстеркласи видатних виконавців і професорів, круглий стіл «Шопен — романтизм», відвідування виставок автографів композитора та рідкісних видань його творів у Національній бібліотеці Польщі, концерти піаністів, хорових колективів, співаків і оркестру Національної філармонії.

Завдяки колосальній попередній роботі Наукового комітету конгресу, в якому працювали визначні вчені Польщі С. Чехлінська, Я. Екер, В. Новік, І. Понятовська, Я. Стежевський і М. Томашевський, форум пройшов на високому науковому рівні. Були обговорені філософські, естетичні, історичні аспекти творчості Шопена, виявлені нові документи й факти. Культурологічний напрям окремих доповідей поглибив уявлення про оточення композитора, зв'язок його спадщини з досягненнями попередніх польських митців та вплив на сучасну музичну культуру.

Нові філософські, естетичні й музикологічні підходи до вивчення феномену музики Шопена були висловлені в доповідях М. Томашевського (Краків), І. Понятовської та В. Новіка (Варшава), Дж. Ріка (Лондон), К. Грабовського (Париж), Дж. Кальберг (Філадельфія), С. Тамура (Токіо). Україну представляли Марія Солтіс і Любов Кияновська (Львів) та Тетяна Золозова і Валерія Шульгіна (Київ). Велику зацікавленість учасників форуму викликали видання творів Шопена з фондів НБУВ, відбиті у фотокопіях.

Проблеми інтерпретації фортепіанних творів композитора висвітлено в лекції про педалізацію проф. Женевської консерваторії Доменіка Мерле, у виступі проф. Катовіцької музичної академії Анджея Ясінського, який супроводжував висунуті тези блискучим виконавським показом. Майстерклас проф. Московської консерваторії Вікто-

ра Мержанова був присвячений драматургії сонати сі-бемоль-мінор Шопена.

З концертними програмами у Національній філармонії виступили представники різних національних фортепіанних шкіл.

Незвичайну концертну програму представили Ольга Пасічник (сопрано) і Єва Поблоцька (ф-но) — мазурки Шопена в транскрипції для голосу та фортепіано Поліни Віардо. Відомо, що на своєму останньому концерті у Лондоні влітку 1848 р. Шопен акомпанував цій співачці, яка виконувала його мазурки.

На вулицях Варшави звучала музика великого творця; в костьолі, де протягом двох років Шопен в юнацтві грав на органі, відбулася меса з проповіддю о. Фр. Яна Твардовського, виконувалися на органі найвідоміші прелюдії композитора. Всі присутні отримали безплатно спеціальний випуск газети «Варшавський кур'єр», присвячений пам'яті Шопена. У виданні вміщені остання фотографія, повідомлення про смерть Шопена, надруковані у «Варшавському кур'єрі» 150 років тому (25. 10. 1849 р.), уривки статей із різних польських газет за життя композитора, афіші концертів, обкладинки видань його творів, репродукції картин із зображенням композитора.

Другий міжнародний музикологічний конгрес підтвердив, що творчість великого композитора залишається невичерпним джерелом відкриттів як у виконавстві, так і в галузі наукових досліджень. Це доводять і діючі майже у всіх країнах Шопенівські товариства. Отже, настав час утворення такої організації в Україні, яка має давні традиції виконання і вивчення творчості композитора. Польське Шопенівське товариство як головне в світі підтримує цю ініціативу.

Валерія Шульгіна,

к. п. н., завсектором нотних видань НБУВ

© Шульгіна В. Д., Київ, 2000